

<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 13, Issue 4, No.37, Winter 2022, pp 167-186

Received:22/11/2021 Accepted:15/05/2022

Translation Studies and Comparative Literature: New ideas in *Maqamat-e Hamidi*

Nikou Parimi

M.A. Graduate of Arabic Language Translation, Faculty of Humanities, Damghan University, Damghan, Iran
pardis1436@gmail.com

Morteza Zare Beromi*

Assistant Professor, Department of Arabic Language Translation, Faculty of Humanities, Damghan University,
Damghan, Iran
m.zare@du.ac.ir

Reza Ghanbari Abdolmaleki

Assistant Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Damghan University, Damghan, Iran
abdolmaleki@du.ac.ir

Extended Abstract

The present study investigated the book *Maqamat-e Hamidi* by Hamid al-Din Balkhi in order to find the possible signs of the native ideas of the translation technique. The history of translation studies is divided into three periods: pre-linguistic (literal), linguistic (linguistic), and post-linguistic (cultural). Given the recent period (linguistic or cultural), it is now thought that cultures translate according to their needs. Given that the findings of the present study trace the existence of this idea in the preface of *Maqamat-e Hamidi*, it should be noted that Hamid al-Din Balkhi referred to multilingual and cultural issues in translation centuries before current scholars. In the post-linguistic stage, cultural expectation determines which text to be translated, why, and how and these elements moved the translation activity from lexical, meta-lexical, and textual levels to

*Corresponding author

Parimi, N., Zare Beromi, M., Ghanbari abdolmaleki, R. (2022). Translation Studies and Comparative Literature: New ideas in *Maqamat-e Hamidi*. *Literary Arts*, 13(4), 167-186.

2322-3448 / © 2021 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<http://dx.doi.org/10.22108/liar.2022.131662.2092>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20088027.1400.13.4.3.8>

rewriting and recreating the translator's ideas.

In order to implement the idea of a translator-author, Hamidi, based on the principles of comparative literature, rewrote and recreated the *Maqamat of Hamedani* and *Hariri's* ideas in Persian based on the principles of comparative literature. The present study is descriptive-analytical in terms of the method and nature, respectively. The results of the study showed that Hamidi in the introduction of his *Maqamat* has proposed the idea of discarding faithful translations in order to satisfy the users of the target language and to strengthen the language and literature of the target community. In this way, he paved the ground to rewrite and reproduce the source texts in the target language. It should be noted that the introduction of *Maqamat-e Hamidi* is based on the fundamental idea that the components of a literary polysystem are in constant competition for a dominant position in language and literature. Therefore, this system is always witnessing constant challenges and tensions between the center and its peripheral environment. In other words, literary genres that are located in the periphery of this literary polysystem are constantly trying to reach a dominant position in the center of the polysystem and other literary genres that are in the center of this system (in the face of rival species) are trying to establish their dominance.

On this basis, so-called less valid genres such as translated literature can be considered effective factors in the dynamics of the literary system. Translated literature can help to invent new literary techniques in the target community and this is one of the main reasons for recreating *Maqamat* in Persian. Finally, it is necessary to ask a key question and answer it: What were the decisions made by Hamidi in rewriting and recreating Arabic *Maqamat* in Persian? His decisions and actions can be classified into the following categories: 1) Innovation in choosing the title of *Maqamat*; 2) innovation at the beginning and end of *Maqamat*; 3) innovation in the illustration of the narrator and the hero of *Maqamat*; 4) innovation in the journey of the hero of *Maqamat*; 5) innovation in the structure of *Maqamat* with extensive use of debates and arguments; and 6) innovation in the content of *Maqamat*.

Keywords: Translation Studies, Comparative Literature, Rewriting, Arabic *Maqamat*, *Maqamat-e Hamidi*.

References

- Al-Hariri al-Basri, M. Q. M. (n.d). *Maqamat al-Hariri (Literary Maqamat)*. Third Edition. Beirut: Beirut: Ihya al-Turath al-Arabi.
- Al-Mawafi, N. A. R. (1997). *The Arabic story... the era of creativity*. Third Edition. Egypt: Publication for Universities.
- Anzabi Nejad, R. (Ed.) (2010). *Maqamat-e Hamidi*. Third Edition. Tehran: University Publishing Center.
- Awaz, Y. N. (1979). *The art of maqamat between East and West*. First Edition. Beirut: Qalam.
- Azar, A. I. (2008). *Iranian literature in world literature*. Second Edition. Tehran: Sokhan Publication.
- Badi' al-Zaman al-Hamadani, A. F. H. Y. (2008). *Maqamat Badi' al-Zaman al-Hamadani*. First Edition. Beirut: al-Kotob al-Ilmiyah.
- Bahar, M. T. (1976). *Stylistics*. Fourth Edition. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Baker, M., & Malmkjær, K. (Eds.) (1998). *The Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. First Edition.

New York: Routledge.

- Baker, M., & Saldanha, G. (Eds.) (2009). *The Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. Second Edition. New York: Routledge.
- Bassnett, S., & Lefevere, A. (eds.) (1990). *Translations History and cultures, a source book*. New York: Pinter.
- Bosworth, C. E. (1976). *The Mediaeval Islamic Underworld: The Banu Sasan in Arabic Society and Literature*. Leiden.
- Ebrahimi Hariri, F. (1967). *Writing maqamat in Persian literature and the influence of the Arabic maqamat in it*. First Edition. Tehran: University of Tehran Press.
- Fayyaz, M. (1994). *Description and review of Maqamat-e Hamidi Qazi Hamid al-Din Abu Bakr Umar ibn Mahmud (Mahmudi) Balkhi*. Master Thesis. Tehran: Tarbiat Modares University.
- Frow, J. (1986). *Marxism and Literary History*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ghonaymi Hilal, M. (2011). *Comparative literature: history and evolution, impactability and effectiveness of Islamic culture and literature*. Translated by Sayyed Morteza Ayatollah Zadeh Shirazi. Second Edition. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Habibi, A. (Ed.) (1971). *Fazael Balkh*. Translated by Abdollah Mohammad ibn Mohammad ibn Hosayn Hosayni Balkhi. Tehran: Iranian Culture Foundation.
- Hamadani, A. A. H. (2008). *Maqamat-e Badi' al-Zaman Hamadani*. Translated by Sayyed Hamid Tabibian. First Edition. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Holmes, J., Even Zohar, I., Vermeer, H., & Venuti, L. (2014). *Rethink translation*. Translated by Mazdak Bolouri and Kaveh Bolouri. Second Edition. Tehran: Qatre Publication.
- Kafafi, M. A. S. (2003). *Comparative literature*. Translated by Sayyed Hosayn Sayyedi. First Edition. Mashhad: Astan Quds Razavi Publication.
- Khatibi, H. (1987). *Prose in Persian literature*. First Edition. Tehran: Zovar Publication.
- Kraemer, J. L. (1996). *Humanism in the renaissance of Islam: The cultural revival during the Buyid age*. Translated by Mohammad Saeed Hanaei Kashani. First Edition. Tehran: University Publishing Center.
- Lefever, A. (1985). Why waste our time on rewrites: the trouble of inter pretation and the role of rewriting in an alternative paradigm. In Weissbort, D., & Eysteinson, A. (Eds.) (2006). *Translation: theory and practice, A historical reader* (pp. 42-435). UK: Oxford University Press.
- Lefever, A. (1992). *Translation rewriting and the manipulation of the literary fame*. New York: Routledge.
- Mandrou, R. (1975). *Introduction to Modern France 1500-1640, an essay in historical Psychology*. London: (n.p).
- Munday, J. (2015). *Introducing translation studies: theories and applications*. Translated by Ali Bahrami and Zeinab Tajik. Second Edition. Tehran: Rahnama Publication.
- Nafisi, S. (1965). *History of poetry and prose in Iran and in Persian language until the end of the tenth century AH*. Tehran: Foroughi Bookstore.
- Qahramani, M. (2014). *Critical Translation and Analysis of Discourse: A Semiotic Approach*. Second Edition. Tehran: Elm Publication.

- Ravandi, M. (1985). *Social history of Iran*. First Edition. Tehran: Ravandi Publication.
- Rypka, J. (1975), *History of Iranian Literature from Antiquity to Qajar*. Translated by Jesus Shahabi. First Edition. Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Sanati Far, M. S., & Neynava, S. S. (2020). *Introduction to the theoretical foundations of translation*. First Edition. Tehran: Elmi Publication.
- Sedqi, H., Falahati, S., & Zare Beromi, M. (2014). Comparative analysis of the element of place and character of the hero in Arabic and Persian maqamat based on Maqamat-e Hamedani and Hamidi. *Journal of Research in Comparative Literature (Arabic-Persian Comparative Studies)*, 4(15), 131-155.
- Snell-Hornby, M. (1995). *Translation Studies: An Integrated Approach*. Amsterdam and Philadelphia. PA: John Benjamins.

فنون ادبی

نوع مقاله: پژوهشی

سال سیزدهم، شماره ۴ (پیاپی ۳۷) زمستان ۱۴۰۰، ص ۱۶۷-۱۸۶

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۹/۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۲/۲۵

مطالعات ترجمه و ادبیات تطبیقی: ایده‌ای نویافته در مقامات حمیدی

نیکو پرمی، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مترجمی زبان عربی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه دامغان، ایران

pardis1436@gmail.com

مرتضی زارع برمی*، استادیار گروه مترجمی زبان عربی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه دامغان، ایران

m.zare@du.ac.ir

رضا قنبری عبدالملکی، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه دامغان، ایران

abdolmaleki@du.ac.ir

چکیده

پژوهش حاضر به منظور یافتن نشانه‌ای از ایده‌های بومی فن ترجمه، «مقامات حمیدی» اثر قاضی حمیدالدین بلخی را مطالعه و بررسی کرده است. بدیهی است که تاریخ مطالعات ترجمه به سه دوره پیش‌سازبانی (لفظ به لفظ)، زبانی (زبان‌شناختی) و پس‌سازبانی (فرهنگی) تقسیم شده است. با توجه به آخرین دوره، امروزه این تصور وجود دارد که فرهنگ‌ها بر اساس نیازهایشان ترجمه می‌کنند. نظر به این که یافته‌های پژوهش حاضر، وجود این اندیشه را در دیباچه مقامات حمیدی ردیابی کرده است، باید به این نکته مهم توجه کرد که قاضی حمیدالدین قرن‌ها قبل‌تر از صاحب‌نظران کنونی، به مسائل فرازبانی و فرهنگی در امر ترجمه اشاره کرده و ایده مترجم مؤلف را به صحنه مطالعات ترجمه آورده است. موضوع این پژوهش از حیث روش، ماهیتاً کتابخانه‌ای، و شیوه انجام آن، توصیفی-تحلیلی است. یافته‌ها بیانگر آن است که حمیدی ایده عبور از ترجمه‌های وفادار به زبان مبدأ را باهدف جلب رضایت کاربران زبان مقصد و نیز تقویت زبان و ادبیات جامعه هدف، در دیباچه مقامات خود مطرح کرده است تا زمینه حرکت به سمت بازنویسی و بازآفرینی متون مبدأ به زبان مقصد فراهم آید. وی برای عملی ساختن این ایده، به بازآفرینی مقامات همدانی و حریری در زبان فارسی پرداخته است.

کلید واژه‌ها: مطالعات ترجمه، ادبیات تطبیقی، بازنویسی، مقامات عربی، مقامات حمیدی.

*مسئول مکاتبات

پرمی، نیکو، زارع برمی، مرتضی، قنبری عبدالملکی، رضا. (۱۴۰۰). مطالعات ترجمه و ادبیات تطبیقی: ایده‌ای نویافته در مقامات حمیدی، فنون ادبی، ۱۳ (۴)، ۱۶۷-۱۸۶.

۱۸۶

2322-3448 / © 2021 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<http://dx.doi.org/10.22108/liar.2022.131662.2092>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20088027.1400.13.4.3.8>

۱. مقدمه

بهار درباره شیوه مقامات حمیدی آورده است که حمیدالدین قصدش پیروی از مقامات همدانی و حریری هر دو بوده است نه حریری تنها، چنانکه ابن اثیر پنداشته است. چه از طرفی در تکلفات و صنایع و لزوم ما یلزمهایی که حریری بدانها دست برده، قاضی جز در مقامه لغز زیاد بحث نکرده است، دیگر آنکه در مقامات حمیدی تقریباً ترجمه و نقل افسانه‌های بدیع‌الزمان زیادتر دیده می‌شود، مانند مقامه ۲۲ در سکباج که به عین، تقلید مقامه مضریه بدیع‌الزمان است (بهار، ۱۳۵۵، ج ۲: ۳۳۳). بهار در ادامه ارزیابی مقامات قاضی و به نقل از وی نوشته است که «جز مصرعی چند بر سبیل شهادت نه بر وجه افادت که کم از ده باشد باقی اشعار را از خود آورده‌ام» (همان: ۳۳۴). بهار با استناد

به این سخن قاضی، چنین برداشت کرده است که «حمیدالدین ظلمی فاحش درباره سلف بزرگوار خود ابوالمعالی روا داشته است که شاهد آوردن از سخن غیر را سرمایه بی‌هنری پنداشته است و حال آنکه شواهد شعریه مانند آوردن امثال سایر است و باید بی‌شبهه از آن غیر باشد، ورنه هر کس تواند در هر باب از خود شعری بترشد، یا مثلی بسازد و ارباب هنر و ذوق داند که آوردن شواهد و امثال وقتی پسندیده و زیبا و مؤثر خواهد بود که از دیگران، خاصه از اساتید و بزرگان پیشین باشد و ما می‌دانیم که ابوالمعالی نیز می‌توانست در هر باب از خود شعری تراشیده و به کار ببرد، و نکرده است و این رنج را که یافتن شواهد شعریه باشد و از گفتن شعر دشوارتر است بر خود به همین معنی هموار کرده است» (بهار، ۱۳۵۵، ج ۲: ۳۳۴).

طیبیان، مترجم مقامات همدانی، نوشته است که پس از بدیع‌الزمان بیش از هشتاد تن از اهل ذوق و ادب به تقلید از مقامات وی برخاستند، از جمله ابومحمد قاسم بن علی حریری (۴۴۶-۵۱۶ ه.ق)؛ ابوالقاسم محمود بن عمر زمخشری (۵۳۸-۶۱۷ ه.ق) و حمیدالدین عمر بن محمود بلخی (متوفی ۵۵۹ ه.ق) که سرآمد مقامه‌نویسان فارسی و برترین مقلد بدیع‌الزمان و حریری در این فن است (همدانی، ۱۳۸۷: ۱۰).

انزبای نژاد، مصحح مقامات حمیدی، معتقد است که «قاضی حمیدالدین در پرداختن مقاماتش، دنباله‌رو و مقلد همدانی و حریری بوده، اما در بسیار جا احساس می‌شود که مسئله از حد تقلید فراتر رفته و به‌خصوص در خصوص حریری کار به معارضه کشیده است. مسئله تقلید به‌صراحت از دیباچه مقامات حمیدی برمی‌آید: تا وقتی به حسن اتفاق... به مقامات بدیع همدانی و ابوالقاسم حریری رسیدم. حتی از خاتمه کتاب برمی‌آید که وی می‌خواسته شماره مقاماتش را به نصاب حریری یعنی پنجاه برساند: چون این مقامه بیست و سوم تحریر افتاد وقت حال را از نسق اول تغییر افتاد» (حمیدی، ۱۳۸۹: ۱۰-۱۱).

توضیحات فوق نشان می‌دهد که ناقدان و شارحان مقامات حمیدی، حداقل در دو زمینه دچار کاستی هستند: نخست این که آن‌ها مقامات وی را بیرون از محیط بین‌رشته‌ای و بدون در نظر گرفتن ظرافت‌ها و قوانین مرتبط با این فضا بررسی کرده‌اند؛ بنابراین «مقلد» خوانده شدن و «معارض» دیده شدن حمیدی در شرایطی که منتقد و حتی شارح مقامات او نگاه تک‌بعدی به متن دارند، موضوعی دور از انتظار نیست؛ دوم این که ناقدان و شارحان مقامات حمیدی، اهمیتی به ایده مؤلف مبنی بر بازنویسی و بازآفرینی مقامات عربی به زبان فارسی نداده‌اند. این در حالی است که مؤلف در دیباچه‌ای که بر مقاماتش نوشته به‌صراحت قصد خود را از مقامه‌نویسی نه تقلید و مقابله با همدانی و حریری، بلکه آفریدن اثری بدیع به زبان فارسی دانسته است. اکنون به‌منظور تأیید این موضوع، یعنی مترجم مؤلف بودن حمیدی و اثبات خلاقیت و پیشگامی وی در این زمینه، باید دیباچه مقاماتش را به چند بخش مستقل، اما پیوسته تقسیم کنیم تا مقصود قاضی از مقامه‌نویسی دانسته شود.

حمیدی پس از حمد و ثنای خداوند در بخش اول دیباچه، عقل و هدف را پیش شرط آزمودنی‌ها دانسته و خلاف آن را نپسندیده است. بیت: «مرد باید که باب مقصد خویش / می‌گشاید به عقل و می‌بندد / رفتنی بی‌مراد نستاید / گفتنی بر گزاف نپسندد / ابر باشد که یافه می‌گیرد / برق باشد که خیره می‌خندد» (حمیدی، ۱۳۸۹: ۲۰).

حمیدی در بخش دوم دیباچه، خدمت به ادبیات تعلیمی را توصیه کرده، زیرا عبرت‌ها و حکمت‌ها ماندگار و مایه آرامش

و آرایش افکار هستند. وی شرط موفقیت ادبیات تعلیمی را در سخنوری و مهارت نویسندگی دانسته است: «سخن از عِبَر کنعانی و از حِکَم لقمانی بیاید تا بر حاشیهٔ اوراق روزگار بیاید و ارواح متحیره از او بیاساید و اشباح متفکره بدو بیاراید. بیت: در سخن عندلیب باید بود/ در فصاحت خطیب باید بود/ به سخن‌های دلفریب و غریب/ در زمانه غریب باید بود/ به نصابی که از هنر باشد/ عالمی را نصیب باید بود/ درد احرار را به داروی فضل/ همچو عیسی طیب باید بود» (همان).

وی در بخش سوم دیباچه، ضمن تعریف و تمجید از مقامات همدانی و حریری، به تاریخی اشاره دارد که این آثار را دیده است: «آخر جمادی الآخر سنهٔ احدی و خمسین و خمسمائه بود ... در مطالعهٔ کتب روزی به شب می‌کشید ... تا وقتی به حُسن اتفاق در نشر و طیّ آن اوراق به مقامات بدیع همدانی و ابوالقاسم حریری رسیدم و آن دو درج عُزْر و دو درج دُرر بدیدم، با خود گفتم که صد هزار رحمت بر نفسی باد که از انفاس او چنین نفایس یادگار ماند و چندین عرایس در کنار روزگار نشاند. بیت: فَقُلْتُ سَقَى اللهُ أرواحَهُمْ / کَأَنِّي إِلَى شَخْصِهِمْ ناظِرٌ / فما فَاتَ مَنْ خَيْرُهُ واصلٌ / وما غابَ مَنْ ذِكرُهُ حاضرٌ» (همان: ۲۰-۲۱).

متن فوق، یک سند معتبر تاریخی است که ضمن تأیید دادوستدهای ادبی بین ملت‌ها، به اصل روابط تاریخی در ادبیات تطبیقی^۱ مشروعیت می‌دهد. حمیدی در بخش چهارم دیباچه از جانب دوستی بی‌نام‌ونشان، دربارهٔ ضرورت بازآفرینی مقامات عربی به زبان فارسی، و نه ترجمه آنها مطالبی شگفت نوشته که با توجه به تاریخ ۵۵۱ ه.ق. در نوع خود، بی‌نظیر است: «و درائتای آن اجتناء و اقتناء بفرمود مرا آن‌که امثال امر او بر جان من، عین فرض بود و انقیاد حکم او در ذمت من، دین و قرض که این هر دو مقامه سابق و لاحق، که به عبارت تازی و لغت حجازی ساخته‌وپرداخته شده‌است، اگرچه بر هر دو مزید نیست اما عوام عجم را مفید نیست؛ اگر مشک و عود این بخور معنبر شدی دماغ عقل از این مثلث، معطر شدی و اگر این کأس مثنی سه‌گانی گشتی، عقد او ناسخ گوهر کانی شدی؛ که اگرچه هر یک از این دُرر در فصاحت، کانی است و در ملاححت، جانی، اما هر دو را ترکیب و ترتیب از حروف تازی است، ابا و حلوی او در ظروف حجازی؛ اهل عجم از آن نکات غریب بی‌نصیب‌اند و پارسیان از آن لغات عجیب، بی‌نصاب» (همان: ۲۱).

تصمیم حمیدی برای بازآفرینی مقامات همدانی و حریری به زبان فارسی با مهم‌ترین دوره از ادوار تمدن اسلامی ایران، یعنی قرن چهارم و نیمهٔ اول قرن پنجم هجری مصادف گشت؛ این عصر که باید آن را عصر طلایی تمدن اسلامی ایران دانست، دورهٔ استحصال ایرانیان از کوشش‌های متمدنی خود در قرن‌های دوم و سوم برای بازیافتن استقلال کامل؛ و دورهٔ بهره‌برداری آنها از کوشش‌های علمی و ادبی برای داشتن حکیمان و عالمان و ادیبان درجهٔ اول، و دورهٔ شکفتگی نشر و نظم فارسی است. آغاز این دوره تا یک قرن با غلبهٔ پادشاهان ایرانی‌نژاد همراه و در نتیجه دورهٔ درخشان علم و ادب و آزادی افکار بود. حمیدی به واسطهٔ حضور در این محیط، در بخش پنجم دیباچه نوشته است: «فسانهٔ بلخیان به لغت کرخیان خوش نیاید و سمر رازیان به عبارت تازیان دلکش ننماید. بیت: با یار نو از غم کهن باید گفت/ با او به زبان او سخن باید گفت/ لاتفعل وافعل نکند هرگز سود/ چون با عجمی کن و مکن باید گفت» (همان: ۲۱-۲۲).

وی در بخش ششم دیباچه متعهد می‌شود در این مسیر با توکل بر خدا گام‌های معقول و مطمئن بردارد: «پس به ضرورت این اقتراح صورت این الواح پیش بایست نهاد و این قفل عقل را بدین مفتاح ببايست گشاد و معوگ درین تلفیق روحانی، بر توفیق یزدانی بایست کرد و عُدَّت و آلت در ترتیب و تشبیب این مقالات، بر مدد آسمانی شایست داشت. امید دارم که سورت تیسیر، ناسخ صورت تفسیر آید و حکم تقدیر بر وفق اندیشه و تدبیر زاید، إن شاء الله تعالی. بیت: به حلّ و عقد سخن در، به کدخدایی عقل/ هر آنچه کلک تصرف بدو رسد بکنم/ به عون ایزد و تأیید بخت و مایهٔ فضل/ هر آنچه دست تکلف بدو رسد بکنم» (همان: ۲۲).

قاضی در بخش هفتم دیباچه پیش‌بینی کرده، عده‌ای به هر دلیل در قبال بازتألیف مقامات عربی به زبان فارسی، مواضع

خصمانه در پیش بگیرند؛ بر این اساس وی در دفاع از خود نوشته است: «دنیا خانهٔ عیب‌جویان است و آشیانهٔ غیب‌گویان؛ عیب نابوده بجویند و غیب ناشنوده بگویند. همه عالم نقاد اخفش و صراف اعمش‌اند که شهر خود گم کرده‌اند و برزن دیگران می‌جویند و جو خود نایافته ارزن دیگران می‌طلبند؛ به شب تاریک، خس باریک در دیدهٔ یاران دیده و به روز روشن کوه معایب خود نادیده. بیت: در شب چه روی بر ره تاریک نبره/ چون روز همی بر در خود راه نبینی/ چون در بر خود چشم تو بر کوه نیفتد/ در چشم کسان چه بود اگر گاه نبینی» (همان).

حمیدی پس از سرزنش عیب‌جویان، در آخرین بخش دیباچه توضیحاتی دربارهٔ فارسی‌نویسی مقامات عربی و همچنین اهمیت و ضرورت این اقدام آورده که سزاوار تأمل است: «شرط آوفق و رکن آوثق آن است که در میدان این تسوید، اسب خود تازم و بر بساط این تمهید، مَهْرَهٗ خود بازم و در جملهٔ این تصنیف با سرمایهٔ خود بسازم إلا مصراعی چند بر سبیل شهادت، نه بر وجه افادت. و جملهٔ این ابیات که رفیق این ره باشد، به عدد کم از ده باشد که عروس را به پیرایهٔ همسایه، یک شب، بیش نتوان آراست و آرایش بادروزه را به سؤال و جواب درپوزه نتوان خواست. بیت: با مایهٔ خود بساز چون بی‌هنران/ سرمایه به عاریت مخواه از دگران. در این اصل و فصل، پارسی با تازی بیامیختم و غُرر عربی با دُرر ذری از گوشوار سخن درآویختم، تا خوانندگان بدانند که در آلت، قصوری نیست و در حالت، فتوری نه» (همان).

از جمع‌بندی توضیحات حمیدی این نکتهٔ کلیدی به دست می‌آید که صاحب‌نظران، دیباچهٔ مقامات وی را به شایستگی ارزیابی نکرده‌اند. بر این اساس، در پژوهش حاضر، پاسخ به دو سؤال ضروری است: (۱) انگیزهٔ حمیدی از بازنویسی و بازآفرینی مقامات عربی به زبان فارسی چیست؟ (۲) حمیدی چگونه اثر خودش را از محیط پیرامونی که معمولاً در مقصد به آثار ترجمه‌شده اختصاص داده می‌شود، جدا کرد و آن را به محیط کانونی یا مرکزی وارد ساخت؟

۲. پیشینهٔ پژوهش

جستجوی مفصل در بانک‌های اطلاعاتی نشان داد که تحلیل مقامات حمیدی با هدف بررسی سوابق تاریخی ادبیات فارسی در زمینهٔ مطالعات ترجمه‌ای کاملاً جدید و موضوعی بدون سابقه است و درست به همین دلیل، پژوهش حاضر می‌تواند چشم‌انداز بدیعی به سوی ادبیات فارسی آشکار سازد. با این حال، اشاره به پژوهش‌های مرتبط و تشریح آنها برای مخاطبان، همواره یک موضوع ضروری است؛ بر همین اساس در اینجا به یک پژوهش خاص اشاره می‌شود که به نظر می‌رسد مؤلفانش تا حدودی به کشف ایدهٔ حمیدی دربارهٔ مقامه‌نویسی نزدیک شده‌بودند. صدقی و همکاران در مقالهٔ تحلیل تطبیقی عنصر مکان و شخصیت قهرمان در مقامات عربی و فارسی با تکیه بر مقامات همدانی و حمیدی، به موضوع مکان‌های خرد و کلان و سازگار شدن شخصیت قهرمان با این مکان‌ها پرداختند. آنها در بخشی از این مقاله به صورت تلویحی اشاره کردند که قاضی حمیدالدین در انتخاب نام و نشان قهرمان، محل روایت و نیز مضمون مقامات، تحت تأثیر جایگاه اجتماعی خود بوده است (۱۳۹۳: ۱۴۲).

۳. مبانی نظری پژوهش

۳.۱. مطالعات ترجمه

مطالعهٔ ترجمه به عنوان یک رشتهٔ تحصیلی، در نیمهٔ دوم قرن بیستم، آغاز به کار کرد. این رشته امروزه در دنیای انگلیسی زبان، به واسطهٔ هولمز^۳ (۱۹۲۴-۱۹۸۶) با عنوان «مطالعات ترجمه» شناخته می‌شود. هولمز در مقالهٔ تشریحی مهمی که در سال ۱۹۷۲ ارائه داد (ولی تا سال ۱۹۸۸ به صورت گسترده در دسترس عام نبود) اشاره کرد که رشتهٔ مطالعات ترجمه پیرامون ترجمه‌کردن و آثار ترجمه‌شده می‌گردد (ماندی، ۱۳۹۴: ۵).^۴ اسنل هورنی^۵ در ویراست دوم کتابش با عنوان مطالعات ترجمه: یک رویکرد منسجم،

«درباره پیشرفت سریع مطالعات ترجمه به عنوان یک رشته مستقل و همچنین ظرفیت‌های بین‌المللی این رشته» توضیحاتی داد (اسنل هورنبی، ۱۹۹۵: پیشگفتار). بیکر^۶ و المکجر^۷ در مقدمه چاپ اول *دایره المعارف ترجمه راتلج*، از غنای «این رشته مهیج جدید و شاید رشته خاص دهه ۱۹۹۰» (بیکر و المکجر، ۱۹۹۸: xiii) که باعث شده بود تا محققان گوناگونی از رشته‌های قدیمی‌تر را گرد هم بیاورد، صحبت کردند. ویراست دوم این دایره المعارف نشان می‌دهد که رشته مطالعات ترجمه تا چه اندازه گسترش یافته است. در این نسخه که به سرپرستی بیکر و سالدانها^۸ به سرانجام رسیده، مباحثی پیرامون «علاقه‌های جدید، افزایش تمایلات میان رشته‌ای و توجه به دستاوردهای گذشته» وجود دارد (بیکر و سالدانها، ۲۰۰۹: xxii).

۲.۳. ادبیات تطبیقی

در تعریف ادبیات تطبیقی آمده است که این فن «به بررسی تلاقی ادبیات در زبان‌های مختلف و روابط پیچیده آن در گذشته و حال و روابط تاریخی آن از حیث تأثیر در حوزه‌های هنر، مکاتب ادبی، جریان‌های فکری، موضوع‌ها، افراد و... می‌پردازد» (کفافی، ۱۳۸۲: ۴۲). با این توضیحات، آشکار می‌شود که زبان در پژوهش‌های تطبیقی، مرز میان ادبیات یک کشور با ادبیات دیگر کشورها بوده و اختلاف زبان‌ها شرط انجام پژوهش‌های تطبیقی است (آذر، ۱۳۸۷: ۲۵)؛ بنابراین پژوهشگری که به کار ادبیات تطبیقی می‌پردازد، باید توانایی خواندن متون ادبی را به زبان اصلی داشته باشد (همان: ۳۱).

۳.۳. ترجمه از دیدگاه ادبیات تطبیقی

خلق دیدگاه‌های فرهنگی در ترجمه از طریق «مکتب مداخله یا دستکاری» صورت گرفت؛ تحریف نام دیگری است که می‌توان بر این مکتب نهاد.^۹ مکتب یادشده، در سال ۱۹۸۵ همزمان با انتشار کتاب *تحریف در ادبیات: مطالعاتی در ترجمه ادبی* تأسیس شد و حمایت برخی از نهادهای فرهنگی از جمله مجله «تل کل»^{۱۰} که به فرانسوی، یعنی «همین است که هست» را برانگیخت. این مجله در دهه هفتاد میلادی، توسط دریدا^{۱۱} (فلسفه)، فوکو^{۱۲} (نقد مارکسیستی) و کریستوا^{۱۳} (بینامتنی) در پاریس چاپ می‌شد. اگرچه این افراد با ترجمه سروکار نداشتند، اما دیدگاهی را وارد نقد ادبی کردند که باعث شد کسانی که در فضای ترجمه بودند، از نگاه آنها به جهان ترجمه نگاه کنند. اعضای تشکیل دهنده این مکتب، تخصص‌شان ادبیات بود و عمدتاً به حوزه ادبیات تطبیقی علاقه‌مند بودند. آنها بر خلاف گروه قبل از خودشان که ترجمه را ملک مطلق زبان‌شناسی می‌دانستند، به ترجمه به چشم ملک مطلق ادبیات تطبیقی نگاه می‌کردند و باور داشتند که بدون ترجمه، تطبیق ادبیات میسر نیست و مهمترین کاربرد ترجمه این است که تطبیق ادبیات را برای ما ممکن می‌سازد.^{۱۴} مبتکران دیدگاه یاد شده، در چارچوب این اصل که ترجمه زیرشاخه ادبیات و در واقع ادبیات تطبیقی است، (۱) متن مبدأ و مقصد را مقایسه و مقابله نمی‌کنند و اهمیتی هم به این موضوع نمی‌دهند؛ (۲) آموزش ترجمه را اقدامی بی‌اهمیت می‌دانند و به آن توجه نمی‌کنند، اما نقش ترجمه در جوامع را که لزوماً هم نقشی فرهنگی نیست، بررسی می‌کنند. در واقع، آنها ترجمه را یک بازنویسی^{۱۵} به حساب می‌آورند که قطعاً در خدمت شبکه قدرت یا در خدمت قدرت حاکم در جامعه مقصد است؛ (۳) معتقد هستند که متن مبدأ پس از ترجمه، در نظام چندگانه ادبی جامعه مقصد قرار می‌گیرد و دیگر ارتباط آن با جامعه مبدأ، زبان مبدأ و نیز نحوه این ارتباط اهمیتی ندارد، زیرا متن به محض ترجمه شدن، بخشی از ادبیات جامعه مقصد می‌شود؛ بنابراین متن ترجمه شده را متعلق به ادبیات جامعه مقصد می‌دانند (صنعتی فر و نی‌نوا، ۱۳۹۹: ۸۰-۷۹).

۱.۳.۳. ترجمه در قالب بازنویسی

ترجمه «بارزترین نوع بازنویسی است» (لفور، ۱۹۹۲: ۹).^{۱۶} تئو هرمانز^{۱۷} معتقد است ترجمه‌ای وجود ندارد که در آن، از سوی مترجم مداخله صورت نگرفته باشد. مترجم در هر آنچه که ترجمه می‌کند، قطعاً مداخله می‌کند؛ بنابراین همه ترجمه‌ها

با درجات مختلف، دستکاری و بازنویسی شده‌اند. نظر هرمانز و همفکرانش عمدتاً روی ترجمه ادبیات است. آنها معتقدند که ترجمه علاوه بر آن که به شکل‌گیری فرهنگ‌ها کمک می‌کند، خود نیز در فرهنگ مقصد شکل می‌گیرد. هرمانز مفهومی به نام هنجار^{۱۸} را در ترجمه مطرح می‌کند و نگاهش به این هنجار، جامعه‌شناختی و کمی سیاسی است. این نگاه می‌گوید که ترجمه‌ها همه تابع هنجارهای جامعه مقصد هستند. به فرض صحت این سخن، مفاهیم وفاداری، امانتداری، معادل دقیق و ... زیر سؤال می‌رود. به اعتقاد هرمانز تمام هنجارها (نظیر زبانی، اجتماعی و ...) در خدمت ایدئولوژی حاکم در جوامع قرار می‌گیرند (صنعتی فر و نی‌نوا، ۱۳۹۹: ۸۱-۸۰) تا فرایند عبور مترجم/ مؤلف از ترجمه به بازنویسی و بازآفرینی را میسر کنند.

بازنویسی در تعریف جان فرو^{۱۹} عبارت است از: «نتایج پیوند پیچیده نظام ادبی با دیگر نهادها (مدرسه، مذهب)، اعمال نهادینه شده (تعلیم و تربیت اخلاقی یا مذهبی، مراسم یادبود، یا اگر هیچ‌کدام از این‌ها نباشد، یک نقش زیبایی‌شناختی نسبتاً مستقل) و سایر صورت‌بندی‌های گفتمانی (مذهبی، علمی، اخلاقی)» (فرو، ۱۹۸۶: ۱۸۲)؛ بنابراین بازنویسی با ساختارهای آموزشی، مذهبی، سیاسی،^{۲۰} نظام چندگانه ادبی و ... که در فرهنگ‌ها فعالیت می‌کنند، رابطه‌ای نزدیک دارد. این ساختارها معمولاً در فرایندهای دستکاری متن که وظیفه مترجم‌هاست، دخالت کرده و منجر به تولید متن‌هایی سازگار با ایدئولوژی و بوطیقای غالب می‌شوند (لفور، ۱۹۹۲: ۲۸). به این علت و نیز علل دیگر، بازنویسی هرگز بی‌آلایش نیست (بسن و لفور، ۱۹۹۰: ۱۱).^{۲۱}

بر اساس توضیحات فوق، نظام ادبی به سوی نظام اجتماعی فرهنگی پیرامونش باز است. این دو بر هم تأثیر می‌گذارند و از هم تأثیر می‌پذیرند (لفور، ۱۹۸۵: ۴۳۷)؛ بنابراین متن مقصد، نه نسخه معادل، بلکه می‌تواند نسخه بازنویسی شده متن مبدأ باشد. بر این پایه، مفهوم تعادل که سالیان متمادی اساس بحث و مناظره صاحب‌نظران ترجمه قرار گرفته بود، در رویکرد بازنویسی یا بازتألیف متن اصلی (به زبان بیگانه) از اعتبار افتاد و به چالش کشیده شد.

۲.۳.۳ جایگاه ادبیات ترجمه شده در نظام چندگانه ادبی مقصد

ایتامار اون زهر^{۲۲} یک نظریه پرداز فرهنگی است که در دهه ۱۹۷۰ نظریه «نظام چندگانه ادبی» را به جامعه مطالعات ترجمه معرفی کرد. وی در این نظریه، ادبیات را نظامی چندگانه، یعنی نظامی متشکل از بخش‌های پویا انگاشت که با ویژگی رقابت دائمی برای به دست آوردن موقعیت برتر در نظام ادبی، متمایز شده‌اند. دیدگاه‌های برخی از فرمالیست‌های روس، نظیر یوری تینانوف^{۲۳} و بوریس آخن‌باوم^{۲۴} در شکل گرفتن نظریه اون زهر مؤثر بوده است؛ آنها (فرمالیست‌های روس) نظام ادبی را متشکل از ادبیات متعالی می‌دانستند و برای ادبیات کودک، ادبیات عامه پسند و ادبیات ترجمه شده، نقش حاشیه‌ای قائل بودند. به عبارت دیگر، آنها انواع ادبی مذکور را در مرتبه‌ای کم اعتبار قرار می‌دادند. اون زهر با تمرکز بر انواع ادبی به اصطلاح کم اعتبار، نسبت به گروه‌بندی فرمالیست‌های روس واکنش نشان داد. وی باور داشت که انواع ادبی مذکور، این قابلیت را دارند که از جایگاه ثانویه تحمیلی در نظام ادبی جدا شده و به یک موقعیت کانونی یا برتر (در این نظام) دست پیدا کنند (قهرمانی، ۱۳۹۳: ۱۴-۱۳).

اون زهر در مقاله «جایگاه ادبیات ترجمه شده در نظام چندگانه ادبی» نوشته است که وقتی می‌گوییم ادبیات ترجمه شده، جایگاه مرکزی نظام چندگانه ادبی را در اختیار دارد، به این معناست که فعالانه در شکل دادن به مرکز نظام چندگانه نقش دارد. در چنین وضعیتی، ادبیات ترجمه شده روی هم رفته از اجزای اصلی نیروهای نوگراست و به این ترتیب، ممکن است همچنان‌که رویدادهای بزرگ تاریخ ادبیات به وقوع می‌پیوندند، ادبیات ترجمه شده نیز رویداد مهمی در این تاریخ محسوب شود. یعنی در این وضعیت، نمی‌توان مرز مشخصی بین نوشته‌های «اصلی» و «ترجمه شده» قائل شد، زیرا غالباً نویسندگان برجسته (یا نویسندگان پیشگام که در شرف دگرگون شدن به نویسندگانی برجسته هستند) تماشایی‌ترین و با ارزش‌ترین آثار ترجمه را خلق می‌کنند. از این گذشته در چنین وضعیتی که الگوهای ادبی جدید پدید می‌آیند، ممکن است ترجمه به ابزاری

برای گسترش مخزن جدید تبدیل شود. به این معنا که از طریق ترجمه آثار بیگانه، مشخصه‌هایی به ادبیات بومی وارد می‌شود که پیشتر در آن وجود نداشته است. این مشخصه‌ها شامل الگوهای تازه‌ای از زبان و فنون نگارشی هستند که جانشین الگوهای قدیمی می‌شوند (یا در کنار الگوهای قدیمی قرار می‌گیرند). روشن است که اصول انتخاب آثار برای ترجمه را موقعیت حاکم بر نظام چندگانه ادبی (بومی) تعیین می‌کند. یعنی متن‌ها بر اساس میزان سازگاری با رویکردهای جدید و نقش خلاقیتی که انتظار می‌رود در ادبیات مقصد بر عهده داشته باشند، انتخاب می‌شوند (هولمز و همکاران، ۱۳۹۳: ۴۰-۳۹).

۴. بحث

حمیدی به منظور بازنویسی و بازآفرینی مقامات عربی به زبان فارسی، تصمیماتی گرفت که عبارت هستند از: (۱) نوآوری در انتخاب عنوان هر یک از مقامات؛ (۲) نوآوری در شروع و خاتمه مقامات؛ (۳) نوآوری در سیمای راوی و قهرمان مقامات؛ (۴) نوآوری در سیر و سیاحت قهرمان مقامات؛ (۵) نوآوری در ساختار مقامات به واسطه میدان دادن به مناظرات و احتجاجات؛ (۶) نوآوری در محتوای مقامات.^{۲۵}

قبل از توضیح هر یک از تصمیمات حمیدی، لازم است که در اینجا به دو نکته اشاره شود: نخست این‌که حمیدی پیش از نوشتن مقامات فارسی، مقامات همدانی و حریری را به زبان عربی خواند و شیوه آنها را در مقامه‌نویسی پسندید، سند این سخن در دیباچه مقامات وی وجود دارد؛ دوم این‌که او از جایگاه یک قاضی، به مقامات همدانی و حریری نگرست؛ بنابراین نمی‌توانست (یا نمی‌خواست) به تقلید از آنها تصویری بد از زمانه‌اش در ذهن مخاطبان به یادگار بگذارد. در تکمیل مورد اول و دوم باید افزود که قاضی حمیدالدین ابوبکر محمد بن عمر بن علی بلخی، از مشاهیر زمان خود و از ادبای معروف و قاضی شهر بلخ و مرد متنفذی بوده است (نفیسی، ۱۳۴۴، ج ۱: ۱۸). بسیاری از تذکره‌نویسان به جهت همانندی در نام پدر و پسر، این دو را درهم آمیخته‌اند و با هم اشتباه کرده‌اند (حمیدی، ۱۳۸۹: ۱). برای این‌که پدر از پسر و مؤلف واقعی کتاب مقامات بازشناخته شود، ناگزیر عین عبارات‌های صاحب *فضائل بلخ* در اینجا نقل می‌شود تا ضمن معرفی حمیدی، موضوع مقام و منزلت مترجم/ مؤلف نیز به عنوان یک عامل مؤثر در ترجمه/ بازتألیف توضیح داده شود: «شیخ شصتم قاضی القضاة الحسین المحمودی است رحمه الله. و مدتی در بلخ، قاضی و حاکم عدل بود. چنان‌که به راستی و دیانت و زهد و ورع بر او مثل زدندی. و مستحق و محقق و مهیب و محتشم و با صلابت بود ... و ایشان سه برادر بودند، اکبر ایشان حسین است، باز حسن، آنگاه عمر. و همه ایشان قاضی و عالم و فاضل بودند ... اما برادر سیوم ایشان، قاضی القضاة، بهاء الملة و الدین المسمی عمر، در سنه ست و ثلاثین و خمسمائه، قضای بلخ را تقلد کرد، و مرو را پسری عالم فاضل کامل حمیدالدین محمود بوده است و در کلام شهرتی تمام داشته است در اقالیم عالم. و در نهایت عقل و کمال فضل بود بالنظم العذب الحسن و النثر الكامل. و کتاب مقامات و کتاب روضه الرضا و رسائل متفرقه او دلیل است بر فصاحت و بلاغت وی» (واعظ بلخی، ۱۳۵۰: ۳۴۴-۳۴۳).

۴. ۱. عنوان هر یک از مقامات

خلاقیت نویسنده در نامگذاری اثر، موضوع مهمی است، زیرا عنوان اثر می‌تواند یک الگوی تجسمی از متن برای مخاطبان ایجاد کند. بر همین اساس، پژوهش در فن مقامه‌نویسی با محوریت تأثیر وجه تسمیه در بازنویسی و بازآفرینی مقامات عربی به زبان فارسی آشکار ساخت که حمیدی مقلد همدانی و حریری نیست. به منظور توضیح دقیق این موضوع، مقامات آنها را در جدول شماره یک و در قالب شش گروه اسمی طبقه‌بندی کردیم. این جدول، در مجموع، دارای ۱۲۴ عنوان مقامه است: همدانی ۵۱ مقامه، حریری ۵۰ مقامه و حمیدی ۲۳ مقامه.^{۲۶}

جدول شماره یک: وجه تسمیه مقامات همدانی، حریری و حمیدی

درصد	اسامی منسوب به مکان‌ها	مقامه نویس
۴۳،۱۳	البلخیة/ السجستانیة/ الكوفیة/ الأذربيجانیة/ الجرجانیة/ الأصفهانیة/ الأهوازیة/ البغدادیة/ البصریة/ الفزاریة/ البحاریة/ القزویة/ الموصلیة/ المارستانیة/ العرانیة/ الرصافیة/ الشیرازیة/ الخلواییة/ الأرمینیة/ النیسابوریة/ الصیمریة/ الساریة	۱ همدانی
۸۴	الصنغانیة/ الخلواییة/ الدلمیاطیة/ الكوفیة/ المرأغیة/ البرقعیدیة/ المعریة/ الإسكندریة/ الرحبیة/ السأویة/ الدمشقیة/ البغدادیة/ المكنیة/ المغربیة/ السنجاریة/ النصبیة/ الفارقیة/ الرازیة/ الفرائیة/ القطیعیة/ الكرجیة/ الوبریة/ السمرقندیة/ الواسطیة/ الصوریة/ الرملیة/ الطیبیة/ التفلیسیة/ الزبیدیة/ الشیرازیة/ الملطیة/ الصعدیة/ المرویة/ العمانیة/ التبریزیة/ التنبسیة/ النجرائیة/ الرملیة/ الخلیبة/ الحخریة/ الحرامیة/ البصریة	۲ حریری
۸،۶۹	فی الأوصافِ البلیخ/ فی السمرقند	۳ حمیدی
درصد	اسامی و هویت‌های منسوب به انسان	مقامه نویس
۲۱،۵۶	الغیلانیة/ الجاحظیة/ المكفوفیة/ الساسانیة/ الأسودیة/ الحمدانیة/ الناجمیة/ الخلیفة/ الملوکیة/ التمیمیة/ البشریة	۱ همدانی
۲	الساسانیة	۲ حریری
۳۴،۷۸	فی السیاح/ فی المناظره بین السنی والملحد/ فی العشق والمعشوق والحبیب والمحبوب/ فی المتجنون/ بین اللاطی والزانی/ بین الروحین/ تین الطیب والمنجم/ فی النسابة	۳ حمیدی
درصد	اسامی منسوب به غیر انسان (جاندار)	مقامه نویس
۵،۸۸	الأسدیة/ القردیة/ الإلیسیة	۱ همدانی
۰	ندارد	۲ حریری
۰	ندارد	۳ حمیدی
درصد	اسامی منسوب به غذاها و آشامیدنی‌ها	مقامه نویس
۷،۸۴	الأزادیة/ المضریة/ النهیدیة/ الخمریة	۱ همدانی
۰	ندارد	۲ حریری
۴،۳۴	فی السکباج	۳ حمیدی
درصد	اسامی منسوب به واحدهای پولی و فلزات گرانبها	مقامه نویس
۳،۹۲	الدیناریة/ الصفریة	۱ همدانی
۲	الدیناریة	۲ حریری
۰	ندارد	۳ حمیدی
درصد	اسامی منتسب به سایر موضوعات	مقامه نویس
۱۷،۶۴	القریظیة/ الحرزیة/ المجاعیة/ الوعظیة/ المغزلیة/ العلمیة/ الوصیة/ الشعریة/ المطلبیة	۱ همدانی
۱۲	الفریظیة/ القهریة/ الشعریة/ الرقطاء/ البکریة/ الشنویة	۲ حریری
۵۲،۱۷	فی الملمعة/ فی الشیب والشباب/ فی الغزو/ فی الربیع/ فی الغزو/ فی التصوف/ فی الوعظ/ فی العشق/ فی المسائل/ فی الفقهیة/ فی السفر والرفاقه/ فی صفة الشتاء/ فی التعزیه	۳ حمیدی

شرح جدول شماره یک:

با استناد به جدول شماره یک و انواع گروه‌های اسمی منتسب به آن، خلاقیت و بازآفرینی حمیدی در نامگذاری مقاماتش کاملاً آشکار است. شرح و بسط این موضوع، به صورت جزئی عبارت است از: (۱) عنوان‌های برگزیده حمیدی، همانند همدانی و حریری تک‌کلمه‌ای نیستند؛ (۲) حمیدی در مقایسه با همدانی و حریری در عنوان‌های برگزیده خود از «فی» استفاده کرده تا محتوای محور بودن متن کاملاً نمود داشته باشد؛ (۳) حمیدی با استفاده از «واو» و «بین» و همچنین استفاده از ترکیب‌های

وصفی و اضافی توانسته عنوان‌های تلفیقی برای مقامات فارسی بسازد، این ابتکار در معرفی بهتر محتوای مقامات به مخاطبان، مؤثر واقع شده است؛ ۴) حمیدی با دیدن علاقه همدانی و اشتیاق حریری به انتخاب عنوان‌های مکان‌محور، نسبت به استفاده گسترده از این گزینه بی‌رغبت شده است؛ ۵) تمایل حمیدی به متفاوت بودن، باعث شده تا وی از اسامی «غیر انسان (جاندار)» و «واحد‌های پولی و فلزات گرانبها» برای نامگذاری مقاماتش استفاده نکند؛ ۶) اشتیاق حمیدی به نوآوری و البته متفاوت بودن، باعث شده تا حضور مقامات وی در گروه «سایر موضوعات» بیشتر از همدانی و حریری باشد.

۲.۴. شروع و خاتمه مقامات

همدانی، طرز شروع و خاتمه مقامات را به شکلی معین کرد که در حکم قانونی برای مقامه‌نویسی شد، اما خودش در همه مقامات از این قانون پیروی نکرد (ابراهیمی حریری، ۱۳۴۶: ۲۹). او مقاماتش را با «حَدَّثْنَا/ حَدَّثَنِي/ قَالَ عَيْسَى بْنُ هِشَامٍ (بدیع‌الزمان الهمدانی، ۲۰۰۸) شروع کرد. حریری نیز به تقلید از وی «حَدَّثَ/ حَكَی/ رَوَى/ أَخْبَرَ/ قَالَ الْحَارِثُ بْنُ هَمَّامٍ (الحریری البصری، د. ت) را برای شروع برگزید؛ ولی حمیدی ترجیح داد، ضمن تعهد به قانون همدانی و سبک حریری در شیوه شروع مقامات، ابداع ویژه به خود را در این بخش داشته باشد؛ بنابراین مقاماتش را در جیگاه یک دوست بی‌نام و نشان، و با جمله «حکایت کرد مرا دوستی» (حمیدی، ۱۳۸۹) شروع کرد.

نقطه پایان مقامات همدانی به این شکل است که اهداف و درونیات قهرمان (ابوالفتح اسکندری)، برای راوی (عیسی بن هشام) معلوم می‌گردد و این دو معمولاً یکدیگر را می‌شناسند. پایان مقامات حریری نیز به شیوه همدانی است با این تفاوت که نام قهرمان وی «ابوزید سروجی» و نام راوی اش «حارث بن همام» است. حمیدی در گذاردن نقطه پایان مقامات به شیوه همدانی و حریری متعهد است اما تمایل به بازآفرینی و بازتألیف در این مقطع نیز با اوست؛ بنابراین در خاتمه هر مقامه جمله‌هایی نظیر «معلوم من نشد که بر ایشان جهان چه کرد» (همان: ۳۶)؛ «معلوم من نشد که سرانجام او چه بود» (همان: ۴۳) و «معلوم من نشد که جهانش کجا فکند» (همان: ۱۳۸) را نوشته است.

۳.۴. سیمای راوی و قهرمان مقامات

عیسی بن هشام در جایگاه راوی، اهمیت بسیاری در مقامات همدانی دارد، زیرا وی مسیر ورود قهرمان، یعنی ابوالفتح اسکندری را به متن هموار می‌کند و با توضیحات اوست که قهرمان را می‌شناسیم (عوض، ۱۹۷۹: ۱۱۸). عیسی ادیب است؛ بر خلاف اسکندری آواره نیست و در بیشتر مقامه‌ها بهترین لباس را بر تن دارد. اسکندری باهوش و متلون و حيله‌گر است، برای تأمین معاش از تکدی‌گری دریغ نمی‌ورزد، زبان‌باز است و بیانی فصیح و شیوا دارد، در علم و ادب و دین تواناست و در ظاهر بیچاره و فقیر می‌نماید، حقیقت حال او این است که تنها به سود خودش می‌اندیشد و به هر شکلی آن را می‌طلبد؛ بنابراین بسیار فرصت‌طلب است. اسکندری معمولاً به محض مواجه شدن با سرزنش‌های عیسی، گناه اعمالش را بر گردن زمانه می‌اندازد و در صدد توجیه مسائل برمی‌آید.

حارث بن همام، راوی مقامات حریری است و نقش قهرمان را ابوزید سروجی بازی می‌کند. حارث، صورتی آراسته به خوبی‌ها و سیرتی پیراسته از بدی‌ها دارد، او بسیار به احکام دین و مسائل اخلاقی پایبند است. سروجی ترکیبی از خوبی‌ها و بدی‌هاست؛ به این معنا که هم اهل فریبکاری است و هم به احسان، مهمان‌نوازی و امر به معروف و نهی از منکر تمایل دارد. به نظر می‌رسد که این موضوع باعث شده تا حارث گاهی شیفته سروجی گردد.

در مقامات حمیدی دوستی بی‌نام و نشان نقش راوی را بازی می‌کند؛ این راوی همچنان‌که خودش ناشناس است، می‌خواهد نام قهرمان را نیز پنهان نگه دارد؛ بنابراین در معرفی او تنها به این حد بسنده می‌کند که شخص یادشده، ادیب، فقیه، صوفی، قاضی یا صاحب هویتی نظیر این‌هاست، اهل فریبکاری نیست، خیرخواه است و انتهاک زبانی ندارد. در واقع، قاضی

حمیدالدین «در فرایند بازآفرینی [سیمای راوی و قهرمان مقامات]، تحت تأثیر ایدئولوژی خودش و ایدئولوژی غالب زمانه‌اش عمل کرده است» (قهرمانی، ۱۳۹۳: ۱۴۷). به عبارت دیگر، او ضمن تأثیرپذیری از جایگاه اجتماعی خود در مقام قاضی و ادیب مشهور و نیز با توجه به موقعیت فرهنگی و تمدنی شهر بلخ، ترجیح داده است که مقاماتش را به واسطه خلق یک قهرمان نیک‌اندیش، در خدمت اهداف پسندیده قرار دهد. علاوه بر این، به نظر می‌رسد که قاضی با گفتن عبارت‌هایی مانند «نمی‌دانم به کجا رفت و چه شد»، پنهان کردن هویت قهرمان سائل را بر خود فرض دانسته است تا بدین وسیله مردم را به حفظ آبروی افراد و صیانت از اعتبار آنها تشویق کند.

۴. سیر و سیاحت قهرمان مقامات

حکومت‌های قدیم، نوعی انزوای اجتماعی را به نمایش می‌گذارد که ماندرو^{۲۷} آن را کوچ‌نشینی نامید. می‌توان یادآور شد که دانش‌پژوهان، دهقانان، صنعتگران، سربازان و خانه‌به‌دوشان در روزگاری عشق به سفر داشتند که مسافرت‌ها به گونه هراسناکی مخاطره‌آمیز بودند (ماندرو، ۱۹۷۵ در کرمر، ۱۳۷۵: ۵۹).^{۲۸} در این دوره سیر و سفرها تفنن صرف نبودند، بلکه اغلب روش زندگی محسوب می‌شدند؛ عواملی هم با جنبه مادی کمتر در کار بود، از قبیل کنجکاوی فکری، عطش تجربه‌های جدید و نیز بی‌قراری، بی‌ریشگی و اشتیاق به رها بودن یا فرار از زندگی نامطلوب. دسته‌های سرگردان آواره و مفلوک مشهور به «بنوساسان»، نمونه‌ای از عاشقان سفر در این دوره‌اند (باسورث، ۱۹۷۶ در کرمر، ۱۳۷۵: ۵۹).^{۲۹} غربای صوفی هم بودند؛ غالباً تمیز دادن آنها از بنوساسان دشوار بود، غریب صوفی به معنایی مضاعف غریب بود: در معنای اول، او در این دنیا غریب (یا تبعید) بود و خانه حقیقی او در عالم روح قرار داشت؛ و در معنای دیگر، او در جامعه خود غریب بود؛ آواره بی‌ریشه مظهر عینی این غربت وجودی بود (کرمر، ۱۳۷۵: ۶۰).

مقامه‌نویسان انگیزه‌های متعددی برای نام بردن از مکان‌های خرد و کلان در مقامات دارند، از جمله: (۱) هشداردادن حضور حيله‌گران و عوام‌فریبان در سرزمین‌های اسلامی (ابوالفتح اسکندری در مقامات همدانی و ابوزید سروچی در مقامات حریری)؛ (۲) اشتیاق قهرمان مقامه به سیر و سیاحت؛ (۳) میل فراوان مقامه‌نویس به تغییرات مداوم و فرار از یکنواختی (الموافی، ۱۹۹۷: ۷۶). هر سه مقامه‌نویس، درباره این کوچ‌نشینی، بیانی ادبی دارند. قهرمان مقامات همدانی و نیز مقامات حریری، اغلب آواره‌های خانه‌به‌دوش است، بدسگالی بی‌سلاح که اشتیاقی تسکین‌ناپذیر به دیدن و تجربه کردن همه چیز دارد. قهرمان مقامات قاضی بلخ، در شکل صوفی، خطیب، فقیه و مانند این‌ها ظاهر شده است، وی بساط مناظرات علمی و ادبی را در همه جا فراهم می‌آورد و خلاف واقعیت تاریک دوره زمامداری ترکان، جلوه‌ای نیک به مکان می‌دهد؛ این قهرمان، بسیاری از سرزمین‌هایی را که از نظر همدانی و حریری دور مانده و یا حداقل نامی از آنها نبرده‌اند، زیر پا می‌گذارد تا هر چه بیشتر حمیدی را از مرزهای تقلید و ترجمه جدا کند و به کرانه‌های بازآفرینی برساند.

۴. ۵. مناظرات و احتجاجات در مقامات

حمیدی در فن مقامه‌نویسی، به‌ویژه در بخش مناظره و احتجاج، اگرچه به مقامات همدانی و حریری نگرسته، اما به هر حال نوع مناظره در مقامات، تحت تأثیر گرایش‌های اصیل ایرانی است. آورده‌اند که مجادله و گفتگو با سرشت ادبی خالص، به منظور احتجاج ادبی در باب دو امر متضاد، به طور کلی، متأثر از نوع مناظره و مجادله فارسی است (غنیمی هلال، ۱۳۹۰: ۳۴۹). این گونه مناظره شباهت به شرح محاسن و مساوی، در کتاب‌های عربی دارد که به تأثیر از ادب پهلوی شکل گرفت، اما با این تفاوت که موضوع کتاب‌های عربی بیان شایست و ناشایست سلوک است؛ نمونه آن را در یکی از مقامات حریری که شامل دو قطعه شعر جداگانه است، یکی در ستایش دینار و دومی در مذمت آن می‌بینیم (همان: ۳۴۶). حمیدی بر خلاف حریری که بخشی از یک مقامه را به مناظره اختصاص داده، برای هر یک از مناظره‌ها، مقامه‌ای جداگانه تدارک دیده است،

مانند مقامه دوم در مناظره پیری و جوانی، مقامه هفتم در مؤالفت و معاشرت با ذکور و اناث، مقامه سیزدهم در مناظره سنی با ملحد، و مقامه هفدهم در مناظره طیب و منجم (حمیدی، ۱۳۸۹).

۴. ۶. محتوای مقامات

اگر مقامه‌نویس‌ها کمتر به نکته‌پردازی‌های ادبی، چیستان‌های زبانی، صنایع لفظی و سبک‌های متصنع که از نظر هدف، کاملاً عکس جریان انتقادی مقامات است، روی خوش نشان می‌دادند، به احتمال، ظرفیت مقامات در باب نقد اجتماعی به پایگاه تئاتر در ادبیات غرب می‌رسید. شاید توسعه مقامات عربی در این بخش به ویژگی‌های قهرمان مقامه برگردد؛ این قهرمان، گاهی منتقد اجتماعی و سیاسی است و گاهی نیز فقیهی مطلع از احکام دین و عالم به اسرار زبان. قهرمان مقامه در اغلب این نقش‌ها گدا، شیاد و اهل انتهاک زبانی و رفتاری نیست. با این اوصاف، طبیعی به نظر می‌رسد که بهره‌ او از دانش، فصاحت و بدیهه‌گویی بسیار باشد و فضای مقامه را با لفاظی‌هایش به تسخیر درآورد.

قاضی حمیدالدین، در رویکرد انتقادی خود، اهل پرده‌داری نیست؛ او قصد رسوا ساختن فرد یا طبقه‌ای را ندارد، اهل سیاه‌نمایی از جامعه گرفتار به سلسله‌های ترک‌تبار و اشاعه ناامیدی بیشتر در مردم نیست، راه‌ورس طراری را ترویج نمی‌کند، به قلع و هجو و مسخره هم نمی‌پردازد. اگر ضرورت ایجاب کند به اشاره‌ای ادیبانه و نکته‌ای حکیمانه قناعت می‌ورزد و آبروی احدی را نمی‌ریزد. او فقط می‌خواهد یک معلم باشد، این معلم، خود را در برابر جامعه مسئول می‌داند؛ این جامعه در دوره حکومت ترکان بر ایران، از حیث اخلاقی به فترت گراییده است. برای فهم این مطلب کافی است به سخن عمادالدین محمد بن حامد اصفهانی اشاره کنیم: «ترکان گلی نماند که بر لب نبرده باشند و زیبایی نماند که زشتش نکرده باشند و آتشی نماند که دامن نزنند و خانه‌ای نماند که از هم نپاشند و ناموسی نماند که از تجاوز آنان مصون باشد و عیبی نماند که بنیان نگذارند. پادشاهان از بیم پیشروی آنان فرار کردند، به هر شهری رسیدند صاحب آن را به غلامی گرفتند، راه‌ها را غیر قابل عبور ساختند و بر دل‌های مردم هراس افکندند و بر والیان شهرها چیره شدند» (راوندی، ۱۳۶۴: ۱۱۹ در فیاض، ۱۳۷۳: ۱۲۰-۱۱۹).

با وجود این اوضاع اسفبار که گوشه‌هایی از آن، در آثار اغلب نویسندگان آن عهد انعکاس یافته، اما قاضی حمیدالدین سعی کرد تا مضامین کتاب خود را به‌دوراز حوادث جاری و تنها با پیرایه الفاظ مزین سازد. با این همه عمق تلخ‌کامی‌های جامعه‌اش و دامن گسترده آنها چنان بوده که ناگزیر و به طور جسته و گریخته گاهی عباراتی آورده که متأثر از اوضاع زمانه است. برای مثال وی در دیباچه مقاماتش از حسد حاسدان شکوه می‌نماید و این امر می‌رساند که حتی شخصیتی نظیر قاضی حمیدالدین نیز در معرض عیب‌جویی و سعایت بدخواهان قرار داشته است (حمیدی، ۱۳۸۹: ۲۲) و هم او در پایان بیست و سومین مقامه از ادامه کار (مقامه‌نویسی) اظهار ناتوانی کرد و به طور سربسته به پیشامدهای ناگواری اشاره می‌کند که ناشی از اوضاع نابسامان اجتماعی در سال‌های واپسین عمر مؤلف است. وی در این خصوص می‌نویسد: «اکنون همه نسیم‌ها سُموم گشت و همه شهدها سُموم، همه سینه‌ها خنق خانه شداید گوناگون، و همه دل‌ها محط رحل مکاید روزافزون. قلم از تحریر این سخن استعفاء می‌خواست و زبان از تقریر این حال استغفار می‌کرد» (همان: ۲۱۳).

۴. ۷. نثر فنی مقامات

موضوع نثر فنی در اینجا نه به دلیل نوآوری در مقامه‌نویسی از عربی به فارسی، بلکه به خاطر تأثیر در خلق الگویی جدید برای نثرنویسی فارسی مد نظر است. نثر فنی، جریانی پرتوان است که از سده ششم هجری و پس از تجربه سبک‌های نثر مرسل و موزون در فارسی دری پدید آمد. شیوه نثر فنی آن گونه بر ذهن و زبان نویسندگان اثر گذاشت و از سوی اهل فضل پذیرفته و ستوده شد که به مهمترین کارمایه صنعتگری نویسندگان سده ششم و یکی دو سده بعد در عرصه‌های گوناگون نوشتار بدل شد، تا آنجا که به نثر مصنوع و متکلف دوره مغول انجامید. از جمله گونه‌هایی که به دلیل ماهیت ادبی، زمینه

هنرنمایی نویسندگان نثر فنی را بیش از دیگر گونه‌ها فراهم می‌آورد، فن مقامه‌نویسی بود (ابراهیمی حریری، ۱۳۴۶: ۳۸۹).
 آورده‌اند که مقصود نویسنده از نگارش مقامه، تنها یافتن مجالی برای ابراز هر چه بیشتر دانش خود در فن نویسندگی و به‌کار بستن صنایع لفظی و بدیعی، به خصوص سجع است و انتخاب قالب داستانی برای آن، تنها بهانه‌ای به منظور هنرنمایی در به هم پیوستن الفاظ و ترکیبات و شواذ و نوادر لغات است (خطیبی، ۱۳۶۶: ۵۴۳). بدین ترتیب دانسته می‌شود که نویسنده در این گونه نوشته‌ها به آرایه‌های صوری و ظاهری بیش از محتوای اثر توجه دارد. البته معتبر دانستن این توضیحات به معنای نفی خلاقیت حمیدی در انتقال الگوی نثر فنی از عربی به فارسی نیست. ریپکا^{۳۰} از چشم‌انداز منصفانه نوشته است که مقامات، محصول صناعات بدیعی وسیع و عالی است، نثر مسجع را آمیخته با ابیات دارد و به معنای واقعی هنر برای هنر است (ریپکا، ۱۳۵۴: ۳۸۱).

۵. نتیجه

حمیدی نظریه‌پرداز فرهنگی است. او دیباچه‌ای تأثیرگذار بر مقامات فارسی نوشت که به نظر می‌رسد هرگز در موقعیتی مناسب قرار نگرفت تا نقش جریان‌ساز خود را در مطالعات ترجمه به‌درستی بازی کند. بر پایه این دیباچه مطالعه اثر ادبی نمی‌توانست به صورت جدا از محیط پیرامونش صورت پذیرد، بلکه می‌بایست همچون بخشی از یک نظام بررسی شود؛ نظامی که در رابطه مستمر با نظام‌های پیرامون خود قرار دارد. ادبیات در اینجا دیگر نه محصولی جداگانه، بلکه بخشی از چارچوب فرهنگی، تاریخی و ادبی جامعه‌ای است که در آن تولید می‌شود. مسئله دوم پس از ارتباط درهم تنیده این نظام‌ها، چالش بر سر تعریف نظام ادبی است؛ برای برخی از گروه‌ها هنوز هم نظام ادبی متشکل از ادبیات متعالی است و این نظام، ادبیات ترجمه شده یا به عبارتی ادبیات دنباله‌رو یا تقلیدی را به سمت محیط پیرامونی می‌راند و در مرتبه‌ای کم اعتبار قرار می‌دهد. حمیدی نسبت به این گروه‌ها موضع مخالف گرفت و آنها را سرزنش کرد، او با تمرکز بر نقش راهبردی ادبیات ترجمه شده در جامعه مقصد، به طرح نظریه مؤلف‌بودگی مترجم یا عامل بودن مترجم پرداخت. او ادبیات را متشکل از نظام‌های پویا و در حال دگرگونی تلقی کرد که در محیط آن، همواره گونه‌های متفاوت ادبی برای کسب موقعیت برتر و مسلط با یکدیگر چالش دارند. حمیدی ادبیات ترجمه شده و در سطحی بالاتر، بازآفرینی شده را بخش مهمی از این نظام چندگانه در نظر گرفت که نیروی محرکه لازم را برای کمک به پویایی زبان و ادبیات جامعه مقصد فراهم می‌آورد، زیرا ادبیات ترجمه شده یا بازآفرینی شده، همواره می‌تواند با عرصه‌های هنری، مذهبی، سیاسی و ... جامعه مقصد به تعامل مستمر برسد.
 دیباچه حمیدی بر این اندیشه بنیادی استوار است که اجزای تشکیل‌دهنده یک نظام چندگانه ادبی در رقابتی دائمی برای رسیدن به جایگاه مسلط هستند؛ بنابراین نظام مذکور، همواره شاهد چالش‌ها و تنش‌های مداوم میان کانون و پیرامون خود است. به عبارت بهتر، هر گونه ادبی که در پیرامون قرار گرفته در کوششی مستمر برای کسب جایگاه مسلط، به کانون نظام متمایل می‌شود و هر گونه‌ای که در کانون این نظام قرار دارد، برای تثبیت جایگاه خود تلاش می‌کند. بر این مبنا گونه‌های کم اعتبار انگاشته شده مثل ادبیات ترجمه‌ای یا دنباله‌رو از عوامل تعیین‌کننده پویایی نظام ادبی به شمار می‌آیند. ادبیات ترجمه شده، می‌تواند در جامعه مقصد منجر به ظهور ابداعات ادبی و الگوهایی شود و در نهایت به ظهور نظریه‌ها و فنون ادبی بیانجامد. این مسئله دقیقاً یکی از علت‌ها بازآفرینی مقامات عربی توسط حمیدی است. علت دومی که حمیدی را به بازآفرینی مقامات عربی ترغیب کرد علاقه مؤلف به عبور دادن ادبیات ترجمه شده از پیرامون به کانون نظام چندگانه ادبی جامعه مقصد است. در اینجا باید به این سؤال پاسخ داد که مقامات عربی، چگونه توسط حمیدی از پیرامون به کانون منتقل شدند؟ حمیدی برای عملی ساختن این انتقال، ایده‌های ویژه به خودش را در مقامه‌نویسی به کار بست که از خلاقیت در کشف عنوان تا

دگرگون ساختن محتوای مقامات متغیر است و به نظر می‌رسد که این ایده‌ها و خلاقیت‌ها مؤثر افتاده است، زیرا زبان و ادبیات فارسی به واسطه گونه جدید با الگوهای ادبی و زبانی نوآورانه آشنا شد.

یادداشت‌ها

1. Comparative Literature
2. Translation Studies
3. James S. Holmes
4. Jeremy Munday
5. Mary Snell-Hornby
6. Mona Baker
7. Kirsten Malmkjær
8. Gabriela Saldanha
9. The Manipulation School
10. Tel Quel
11. Jacques Derrida
12. Michel Foucault
13. Julia Kristeva

۱۴. بسنت، بخش ادبیات تطبیقی و مطالعات ترجمه را در دانشگاه واریک انگلیس تأسیس کرد. به اعتقاد وی مطالعات ترجمه متعلق به ادبیات تطبیقی است (صنعتی فر و نی‌نوا، ۱۳۹۹: ۸۰).

15. Rewriting
16. Andre Lefevere
17. Theo Hermans
18. Norms
19. John Frow

۲۰. لفور، دیدگاهی کاملاً سیاسی داشت. وی ادبیات تطبیقی را به تفصیل بررسی کرده است (همان).

21. Susan Bassnett
22. Itamar Even-Zohar
23. Yuri Tynyanov (1894 – 1943)
24. Boris Eikhenbaum (1886 - 1959)

۲۵. حمیدی، مقامه مضیریه همدانی را با عنوان سکباج به زبان فارسی برگرداند و در این زمینه کمترین حد از دخالت و دست‌کاری را که می‌توان از او سراغ گرفت، صورت داد. به نظر می‌رسد که مضمون و محتوای طنزآمیز این مقامه در تصمیم حمیدی به دستکاری کمتر، مؤثر بوده است.

۲۶. مقامات بدیع‌الزمان الهمدانی، ۲۰۰۸؛ مقامات الحریری المسمى بالمقامات الأدبیه، دون تاریخ؛ مقامات حمیدی، ۱۳۸۹.

27. Robert Mandrou
28. Joel L. Kremer
29. Clifford Edmund Bosworth
30. Jan Rypka

منابع

۱. آذر، امیر اسماعیل (۱۳۸۷). *ادبیات ایران در ادبیات جهان*. چاپ دوم. تهران: سخن.
۲. ابراهیمی حریری، فارس (۱۳۴۶). *مقامه‌نویسی در ادبیات فارسی و تأثیر مقامات عربی در آن*. چاپ اول. تهران: دانشگاه تهران.

۳. بدیع الزمان الهمدانی، *أبی الفضل أحمد بن الحسین بن یحیی (۲۰۰۸)*. *مقامات بدیع الزمان الهمدانی*. المحقق: الشیخ محمد عبده. الطبعة الأولى. بیروت: الکتب العلمیة.
۴. بهار، محمدتقی (۱۳۵۵). *سبک‌شناسی*. دوره سه‌جلدی. چاپ چهارم. تهران: امیرکبیر.
۵. الحریری البصری، *أبی محمد القاسم بن علی بن محمد بن عثمان (دون تاریخ)*. *مقامات الحریری المسمی بالمقامات الأدبیة*. الطبعة الثالثة المصححة. بیروت: إحياء التراث العربی.
۶. حمیدی، [قاضی حمیدالدین ابوبکر عمر بن محمودی بلخی] (۱۳۸۹). *مقامات حمیدی*. تصحیح رضا انزابی نژاد. چاپ سوم. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۷. خطیبی، حسین (۱۳۶۶). *فن نشر در ادب پارسی*. چاپ اول. تهران: زوار.
۸. راوندی، مرتضی (۱۳۶۴). *تاریخ اجتماعی ایران*. چاپ اول. تهران: راوندی.
۹. ریپکا، یان (۱۳۵۴). *تاریخ ادبیات ایران*. ترجمه عیسی شهابی. چاپ اول. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۱۰. صدیقی، حامد؛ فلاحتی، صغری؛ زارع برمی، مرتضی (۱۳۹۳). «تحلیل تطبیقی عنصر مکان و شخصیت قهرمان در مقامات عربی و فارسی با تکیه بر مقامات همدانی و حمیدی». *کاوش‌نامه ادبیات تطبیقی (مطالعات تطبیقی عربی - فارسی)*. سال چهارم. شماره ۱۵. صص ۱۵۵-۱۳۱.
۱۱. صنعتی‌فر، محمدصالح؛ نی‌نوا، سید شجاع (۱۳۹۹). *مقدمه‌ای بر مبانی نظری ترجمه*. چاپ اول. تهران: علمی.
۱۲. عوض، یوسف نور (۱۹۷۹). *فن المقامه بین المشرق والمغرب*. الطبعة الأولى. بیروت: القلم.
۱۳. غنیمی هلال، محمد (۱۳۹۰). *ادبیات تطبیقی: تاریخ و تحول، اثرپذیری و اثرگذاری فرهنگ و ادب اسلامی*. چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.
۱۴. فیاض، مهدی (۱۳۷۳). *شرح و بررسی مقامات حمیدی قاضی حمیدالدین ابوبکر عمر بن محمود (محمودی) بلخی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
۱۵. قهرمانی، مریم (۱۳۹۳). *ترجمه و تحلیل انتقادی گفتمان: رویکرد نشانه‌شناختی*. ویراست دوم. تهران: علم.
۱۶. کرمر، جوئل. ل. (۱۳۷۵). *احیای فرهنگی در عهد آل بویه: انسان‌گرایی در عصر رنسانس اسلامی*. ترجمه محمدسعید حنایی کاشانی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۷. کفافی، محمد عبدالسلام (۱۳۸۲). *ادبیات تطبیقی*. ترجمه سیدحسین سیدی. چاپ اول. مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۸. ماندی، جرمی (۱۳۹۴). *معرفی مطالعات ترجمه: نظریه‌ها و کاربردها*. ترجمه علی بهرامی و زینب تاجیک. چاپ دوم. تهران: رهنما.
۱۹. الموافی، ناصر عبدالرازق (۱۹۹۷). *القصة العربیة .. عصر الإبداع*. الطبعة الثالثة. مصر: النشر للجامعات.
۲۰. نفیسی، سعید (۱۳۴۴). *تاریخ نظم و نشر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری*. ۲ جلد. تهران: کتابفروشی فروغی.
۲۱. واعظ بلخی، صفی‌الدین ابوبکر عبدالله بن عمر بن محمد بن داود (۱۳۵۰). *فضائل بلخ*. ترجمه عبدالله محمد بن محمد بن حسین حسینی بلخی. تصحیح عبدالحی حبیبی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۲۲. همدانی، ابوالفضل احمد بن حسین (۱۳۸۷). *مقامات بدیع الزمان همدانی*. ترجمه سیدحمید طیبیان. چاپ اول. تهران: امیرکبیر.
۲۳. هولمز، جیمز؛ اون زهر، ایتمار؛ ورمیر، هنس؛ ونوتی، لارنس (۱۳۹۳). *بازاندیشی ترجمه*. ترجمه مزدک بلوری و کاوه بلوری. دبیر مجموعه: فرزانه فرحزاد. چاپ دوم. تهران: قطره.

24. Baker, M., & Malmkjær, K. (eds) (1998). *The Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. 1st edition. London and New York: Routledge.
25. Baker, M., & Saldanha, G. (eds) (2009). *The Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. 2nd edition. Abingdon and New York: Routledge.
26. Bassnett, S., & Lefevere, A. (eds.) (1990). *Translations History and cultures, a source book*. London and New York: Pinter.
27. Bosworth, C. E. (1976). *The Mediaeval Islamic Underworld: The Banu Sasan in Arabic Society and Literature*. 2 vols. Leiden.
28. Frow, John (1986). *Marxism and Literary History*. Cambridge, MA.: Harvard University Press.
29. Lefever, A. (1985). *Why waste our time on rewrites: the trouble of inter pretation and the role of rewriting in an alternative paradigm*. In D, Weissbort & A, Eysteinson. (Eds.) (2006). *Translation: theory and practice, A historical reader* (pp.42-435). UK: Oxford University Press.
30. Lefever, A. (1992). *Translation rewriting and the manipulation of the literary fame*. London and New York: Routledge.
31. Mandrou, R. (1975). *Introduction to Modern France 1500-1640, an Essay in Historical Psychology*. trans. R. E. Hallmark. London. p208-18.
32. Snell-Hornby, M. (1995). *Translation Studies: An Integrated Approach*. Amsterdam and Philadelphia, PA: John Benjamins.

پروژه نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی